

नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, फेजाबाद

अवध ग्रन्थालय

व्याख्यातांक

अगस्त, 2021

संयोजक

बैंक ऑफ बड़ोदा
Bank of Baroda

અગસ્ટ, 2021

નગર રાજભાષા કાર્યાન્વયન સમિતિ, ફેઝાબાદ કી બૈઠક

નરાકાસ ફેઝાબાદ કી 12વી બૈઠક દિનાંક 24.02.2021 કો ક્ષેત્રીય પ્રમુખ શ્રી નિહાર રંજન પ્રધાન કી અધ્યક્ષતા મેં ટીમ્સ કે માધ્યમ સે સંપન્ન હુએ.

ઇસ બૈઠક મેં રાજભાષા વિભાગ કે પ્રતિનિધિ કે રૂપ મેં શ્રી અજય મલિક, ઉપ નિદેશક કાર્યાન્વયન, મુખ્ય અંતિથિક રૂપ મેં શામિલ હુએ। બૈઠક મેં જુલાઈ 20 સે દિસંબર 20 તક કે આંકડોની સમીક્ષા કી ગઈ। બૈઠક મેં નરાકાસ કો છમાહી પત્રિકા અવધ ગરિમા કા વિમોચન કીયા ગયા। બૈઠક કા સંચાલન મુખ્ય પ્રબંધક રાજભાષા, શ્રી દિનેશ કુમાર મિત્તલ ને કીયા ઔર પંજાબ નેશનલ બેંક કે વરિષ્ઠ પ્રબંધક શ્રી સંતોષ કુમાર ને ઘન્યવાદ જ્ઞાપિત કીયા। ઇસ અવસર પર લિએ ગએ ફોટોગ્રાફ અવલોકનાર્થ સંલાન હૈનું।

નગર રાજભાષા કાર્યાન્વયન સમિતિ, ફેઝાબાદ

અવધ મરિમા

अगस्त, 2021

अगस्त, 2021

अवधि गरिमा

वर्ष : छठा अंक : ग्यारहवां

नराकास, फैजाबाद की छमाही पत्रिका

संरक्षक

श्री अनिल कुमार झा

अध्यक्ष, नराकास-फैजाबाद
एवं शेत्रीय प्रबन्धक, बैंक ऑफ बड़ौदा
क्षेत्रीय कार्यालय, अयोध्या

संपादक

श्री वीरज कुमार सिंह

सदस्य सचिव, नराकास-फैजाबाद
एवं प्रबन्धक (राजभाषा), बैंक ऑफ बड़ौदा
क्षेत्रीय कार्यालय, अयोध्या

संपादक मण्डल

संतोष कुमार

वरिष्ठ प्रबन्धक (राजभाषा)
फैजाब वैश्वनल बैंक

मण्डल कार्यालय, अयोध्या

मयंक तिवारी

पी.जी.टी., हिन्दी
जावाहर बबोदय विद्यालय, अयोध्या

योगेन्द्र प्रसाद

कार्यक्रम अधिकारी
आकाशवाणी, अयोध्या

अनुक्रमणिका

नगर राजभाषा कार्यालयन समिति, फैजाबाद

क्रमांक	विवरण	पृष्ठ सं.
1.	संदेश	2-3
2.	जनपद अयोध्या की शान : पद्मश्री मो. शरीफ खान	4-5
3.	कविताएँ :	.
(ए)	सफलता एक नदी	6
(बी)	मैं बैंकर हूँ	7
(सी)	राजभाषा हिन्दी	8
(डी)	हिन्दी की समरसता	8
(ई)	हमारी और आपकी जिन्दगी का सफर	9
(एफ)	वो आदमी	10
5.	भारतीय संस्कृति एवं आज की युवा पीढ़ी	11
6.	इच्छा एवं आवश्यकता में अंतर	12
7.	शहरों को स्वच्छ एवं सुरक्षित रखने में जनसहभागिता	13-14
7.	पुस्तक समीक्षा “वैदिक काल-भारतका लोक इतिहास 3”	15-17
8.	सदस्यों की सूची	18-20

- योस्त अंतर्रिक्ष परियालय द्वेष प्रकाशित
- पत्रिका में प्रकाशित विचार संग्रहित सोशल को के अपने विचार हैं, उनसे समिति का सहमत होना आवश्यक नहीं है।

सम्पर्क सूत्र
बैंक ऑफ बड़ौदा
क्षेत्रीय कार्यालय, अयोध्या
बड़ौदा भवन, साकेतपुरी कालोनी देवकाली
ओवरब्रिज के पास, जिला- अयोध्या (उ.प.)
rajbhasha.fazabab@bankofbaroda.com

नगर राजभाषा कार्यालयन समिति, फैजाबाद

अगस्त, 2021

अध्यक्ष महोदय का संदेश

नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, फैजाबाद की छमाही पत्रिका “अवध गरिमा” के माध्यम से पहली बार आपसे संचाद करते हुए मुझे अत्यंत प्रसन्नता हो रही है। “अवध गरिमा” सभी सदस्य कार्यालयों के सामूहिक प्रयासों का प्रतिफल है।

पत्रिका का नियमित प्रकाशन सदस्य कार्यालयों में कार्यरत प्रतिभाओं को अपनी सृजनात्मक प्रतिभा को संवारने के लिये एक मंच का कार्य करेगा एवं साथ ही विभिन्न सदस्य कार्यालयों में राजभाषा के प्रचार-प्रसार के लिये हो रही गतिविधियों की जानकारी भी देगा। समिति के सदस्यों द्वारा उत्साहवर्धक सहभागिता के लिये मैं सभी सदस्यों को साधुवाद देता हूं।

अयोध्या नगरी देश की प्राचीनतम एवं सांस्कृतिक नगरी होने के कारण यहां की नगर समिति का भी कार्य-दायित्व बढ़ जाता है। आशा करता हूं कि सभी सदस्य कार्यालयों की सफ्रिय सहभागिता से नराकास, फैजाबाद न केवल देश के समस्त समितियों में अपनी विशिष्ट पहचान बनाएगी अपितु नए कीर्तिमान भी स्थापित करेगी।

हमारा यह प्रयास होना चाहिये कि हम स्वयं राजभाषा के प्रचार-प्रसार को बढ़ाने की दिशा में सकारात्मक दृष्टिकोण अपनाये एवं अपने अधीन स्टॉफ सदस्यों के लिये अनुकरणीय उदाहरण प्रस्तुत करें। पत्रिका के प्रकाशन में प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूप से सहयोग देने वाले सभी स्टॉफ सदस्यों को मैं हार्दिक बधाई देता हूं एवं कामना करता हूं कि आप सभी पत्रिका के अनवरत प्रकाशन के लिये अपना निरंतर सहयोग बनाए रखेंगे।

शुभकामनाओं सहित !

अनिल कुमार झा

अध्यक्ष (नराकास, फैजाबाद)

एवं क्षेत्रीय प्रमुख

बैंक ऑफ बड़ौदा,

क्षेत्रीय कार्यालय, अयोध्या

नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, फैजाबाद

अवध गरिमा

2

અગસ્ટ, 2021

સદસ્ય સચિવ કી કલમ સે...

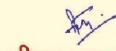
અયોધ્યા કે વિભિન્ન કેંદ્ર સરકાર કે કાર્યાલયોं એવં ઉપક્રમોની એક સાઝા મંચ હૈ નગર રાજભાષા કાર્યાન્વયન સમિતિ, ફેઝાબાદ જો કી રાજભાષા હિંદી કે કાર્યાન્વયન મેં અહમ ભૂમિકા નિભાતી હૈ । નગર રાજભાષા કાર્યાન્વયન સમિતિ, ફેઝાબાદ કી છમાણી પત્રિકા "અવધ ગરિમા" કા ૧ । વાં અંક આપકે સમક્ષ રહ્યે હુએ પ્રસન્નતા કી અનુભૂતિ હો રહી હૈ ।

હમારે વિચારોં એવં ભાવોં કો પ્રભાવશાળી એવં સાર્થક રૂપ મેં પ્રકટ કરને કા માધ્યમ ભાષા હૈ । હમારે દેશ કે બઢે ભૂમાગ કી ભાષા હિંદી હૈ ઇસલિયે રાજભાષા બનાયી ગયી । જહાં તક હિંદી કે સામાજિક સંદર્ભ કી બાત હૈ, ઉસકા સ્વરૂપ વैવિધ્યપૂર્ણ હૈ, ઇસલિયે અલગ-અલગ વર્ગો, ક્ષેત્રો, સમુદાયોની એવં વ્યવસાય કે લોગ અપને-અપને તરીકે સે હિંદી બોલતે હોય, હિંદી ભાષા કા યહ લચીલાપન હી ઉસકી શક્તિ હૈ ।

ભાષાએં વિચારોં કી સંવાહક હોતી હૈ, વિચાર મનુષ્ય કી અંતરાત્મા કી અભિવ્યક્તિ કરતે હોય । ઐસે મેં હમારે વિચારોં કે ઉદ્ગાર યદિ હમારી માતૃભાષા મેં પ્રકટ હો તો હમ અપને મનોભાવનાઓ કો ઠીક પ્રકાર સે વ્યક્ત કરને મેં સક્ષમ હો સકતે હોય ।

પત્રિકા મેં સૃજનાત્મકતા કે સાથ-સાથ ભાષા કો ભી વિશેષ મહત્વ દિયા ગયા હૈ । "અવધ ગરિમા" કી સામગ્રી વિવિધતાપૂર્ણ, આકર્ષક એવં રોચક હૈ । ઇસકે લિયે સભી રચનાકારોની વિશેષ કો હાર્દિક બધાઈ । ઉન સભી સદસ્યોની કાર્યાલયોની પુન: આભાર જિન્હોને પત્રિકા કે લિયે સ્તરીય સામગ્રી પ્રેરિત કી, સાથ હો, સંપાદન મંડલ કે સભી સદસ્યોની કો ભી આભાર જિન્હોને અપના સહયોગ પ્રદાન કિયા । મુજ્જે વિશ્વાસ હૈ કી "અવધ ગરિમા" કો ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ બનાને મેં આપ સભી કા રચનાત્મક સહયોગ નિરંતર પ્રાપ્ત હોતા રહેગા ।

શુભકામનાઓની સાથ !

નીરજ કુમાર સિંહ

સદસ્ય સચિવ (નરાકાસ, ફેઝાબાદ)
એવં પ્રબંધક (રાજભાષા)
બૈક ઑફ બડોડા,
ક્ષેત્રીય કાર્યાલય, અયોધ્યા

નગર રાજભાષા કાર્યાન્વયન સમિતિ, ફેઝાબાદ

અવધ ગરિમા **3**

અગસ્ટ, 2021

જનપદ અયોધ્યા કી શાન : પદમશ્રી મોહમ્મદ શરીફ ખાન

યોગન્દ્ર પ્રસાદ
કાર્યક્રમ પ્રમુખ/
સહ રાજભાષા અધિકારી
આકાશવાણી ફેઝાબાદ

જનપદ અયોધ્યા કા નામ રૈશન કરને વાલે મોહમ્મદ શરીફ ચચા ને સિદ્ધ કર દિયા કિ સમાજ કા અન્તિમ વ્યક્તિ ભી અપને અચ્છે કાર્યો સે રાષ્ટ્ર કે પ્રથમ નાગરિક સે “પદમશ્રી” સમ્માન પ્રાપ્ત કર સકતા હૈનું। પેશે સે સાઇકિલ મિસ્ટ્રી મોહમ્મદ શરીફ ખાન અબ તક 25000 લાવારિસ લાખોની કા અન્તિમ સંસ્કાર અપને હાથોની સે કર ચુકે હૈનું। રાષ્ટ્રપતિ સે પદમશ્રી પ્રાપ્ત કરને ઔર પ્રધાનમંત્રી સે મિલતે હુએ દેખકર અયોધ્યાવાસી ગદગદ હો ગયે। સોશલ મીડિયા પર ઉનકી ફોટો ખૂબ વાયરલ હુર્દી। જનપદ વાસીઓની કા સીના ગર્વ સે ચૌડા હો ગયા કિ ચચા હમારે જિલે કે રહને વાલે હૈનું।

ખિડકી અલીબેગ ગુરડી બાજાર મેં કિરાયે કે મકાન મેં રહને વાલે 82 વર્ષીય ચાચા કા સમાજસેવા કા જજ્બા જરા ભી કમ નહીં હુઅા। 25 વર્ષોની તક લગાતાર લાવારિશ શવોની કા અન્તિમ સંસ્કાર કરતે રહે, અગર શવ કી પહુંચાન હિન્દૂ કે રૂપ મેં હુર્દી તો દાહ સંસ્કાર કરતે, ઇસકે લિએ ઉનકો કોઈ લકડી દે દેતા તો કોઈ કફન। અગર નહીં મિલા તો અપને સીમિત સંશાધનોની સે યમયારા ઘાટ લે જાકર દાહ સંસ્કાર કરતે થે, ઇસમેં ઘાટ કે શ્રી સંતોષ પંડિત પૂરે વિધિ વિધાન સે નિઃશુલ્ક સહયોગ કરતે થે। અગર શવ કી પહુંચાન મુસ્લિમ ધર્મ સે હુર્દી તો તકીયા મેં સુપુર્દ-એ-ખાક કિયા જાતા હૈનું। ઇસકી શુરૂ આત કૈસે હુર્દી, યહ પૂછને પર શરીફ ચાચા ને રોતે હુએ બતાયા ...

28 વર્ષ પહેલે મેરા 22 વર્ષીય બેટા દવા કે કારોબાર કે સિલસિલે મેં સુલ્તાનપુર ગયા થા, અજ્ઞાત કારણવશ કિસી ને ઉસકી હત્યા કર કૂડેભાર સ્ટેશન કે પાસ શવ કો બોરે મેં ભરકર ફેંક દિયા। કર્હ દિનોની તક શવ કી દુર્ગતિ હોતી રહી રહી। બાદ મેં લાવારિશ માનકર શવ કા અન્તિમ સંસ્કાર કર દિયા ગયા। અન્તિમ સમય મેં બેટે કા મુંહ ભી નહીં દેખ પાયા મેં, તબ સે મૈને પ્રણ લિયા કિ આજ સે કિસી લાવારિશ શવ કી દુર્ગતિ નહીં હોને દેંગે ચાહે જિસ ભી ધર્મ કા હો।

મોહમ્મદ શરીફ ખાન કો ફેઝાબાદ જિલા પ્રશાસન ને અવૈતનિક વિશેષ પુલિસ અધિકારી કા દર્જા દેકર એક પહુંચાન પત્ર ભી દિયા હૈ। જિલે કે સભી અસ્પતાલોની, કાર્યાલયોની મેં ઇનકા મોબાઇલ નમ્બર ઔર પહુંચાન દર્જ હૈ। શરીફ જી બતાતે હૈ કિ કર્હ વર્ષો તક ખુદ એક રિક્ષા ચલાકર શવોની કા અન્તિમ સંસ્કાર કરતે રહેં, લેકિન ઢલતી

મહામહિમ રાષ્ટ્રપતિ મહોદય સે પદમશ્રી સમ્માન
પ્રાપ્ત કરતે હાએ મોહમ્મદ શરીફ ખાન

નગર રાજભાષા કાર્યાન્વયન સમિતિ, ફેઝાબાદ

अगस्त, 2021

उम्र में कुछ और लोगों को मैंने अपने साथ जोड़ लिया है। सड़ी गली लाशों को भी सम्मान के साथ अंतिम संस्कार किया जाता है। जिले के कई समाजसेवी भी अब सामने आ गये हैं जो मुझे आर्थिक सहयोग करने लगे हैं।

अमिर खान के “सत्यमेव जयते” धारावाहिक में भी शरीफ चाचा को मुम्बई बुलाया गया था। आकाशवाणी फैज़िबाद ने भी इनके कार्यों पर एक रूपक “दर्द जो मिशाल बन गया” बनाया था जिसके लिए राष्ट्रीय स्तर का पुरस्कार मिला।

शरीफ चाचा को कई बार सांसद, विधायक, जिलाधिकारी, आयुक्त, डीआइजी ने भी अपने

कार्यकर्ताओं में बुलाकर सम्मानित किया है। इनका कहना है कि सम्मान पाकर मैं दोगुने उत्साह के साथ इस काम में लग जाता था। परिवार के पालन पोषण के लिए आज भी इनकी साइकिल की ढुकान है।

बढ़ती उम्र और अख्यरथ होने के कारण चचा अब खुद तो यह काम नहीं कर पा रहे हैं लेकिन बहुत सारे लोगों के प्रेरणाश्रोत बन गये हैं, समाज के कुछ लोग और संस्था इस कार्य को आगे बढ़ाने के लिए तत्पर हैं।

लेखक के साथ बातचीत करते हुए मोहम्मद शरीफ खान

नगर राजभाषा कार्यालयन समिति, फैज़िबाद

અગસ્ટ, 2021

સફળતા એક નદી

પવન કુમાર
કનિષ્ઠ સાંસ્ક્યિકીય અધિકારી
રાષ્ટ્રીય સાંસ્ક્યિકીય કાર્યાલય, અયોધ્યા

સફળતા એક નદી
સફળતા કા સર્વર્ણન અધ્યાય, નિલેગા કબ ?

પતા નહીં ?

કીચડ - જીવન કી શરીરી પર,
કમલ દિલેગા કબ ? પતા નહીં।

સિંફ પતા હૈ હે નાનાદ !

વર્તમાન કર્મ ઔર મેહનત,
જો પ્રેરિત કરતા હૈ,
કરને કો સમર્પિત,

અપના જીવન, તન ઔર નજન।

મન કી નદી તલાસતી હૈ,

હર દિન અનેક શહોં કો,
પર ઉસકો ભી નિલ જાના હોતા હૈ,

એક દિન,

સાગર કી હી વાહોં મેં।

પદ મેં અસરબ્દી દ્વારાએ આયે,

કંકઢીલે ચંદુન ટકરાએँ,

નદિયા અપની શહ ન બદલે,

જબ તથ સાગર સે વો નિલ ન લે,

ઇસસે પહલે જો રૂક જાતી હૈ ,

અવસર તાલ ચા છીલ બન જાતી હૈ।

એક તો પાપી કો હૈ તારે,

દૂજે મેં જન નલ ગૂત્ર વિસારે।

યહી હૈ કર્મ કા વિધાન ,

જો ન જાને હો પરેશાન।

નગર રાજભાષા કાર્યાન્વયન સમિતિ, ફૈજાબાદ

अगस्त, 2021

मैं बैंकर हूँ

गीतांजली
पंजाब नैशनल बैंक
अयोध्या

“मैं कौन हूँ ?

ये प्रश्न पूछा गया मुझसे, मैंने उत्तर दिया कि मैं बैंकर हूँ।

पुनः प्रश्न हुआ “क्या काम है बैंकर का”?

मैंने उत्तर दिया कि काम है मेरा ऋण देना जलरतमदों को और कभी कभी अमीरों को, उनकी झूटी शान में करने और बरकरात को।

काम है मेरा रखना लोगों का धन सुरक्षित, हो चाहे वो अमीरों का या फिर गरीबों का, इसी धन को और संवर्धित करना और करना ग्राहकों का हित।

सैलरी हो या पेंशन हो या वो हो जनधन, सभी प्रकार का धन होता है बैंक में सुरक्षित और संवर्धित।

ऋण देकर की जाती है सहायता समुचित।

खुद के अनगिनत किससे भूल जाती हूँ, जब गैरों के दुख के किससे सुनती हूँ।

मैं बैंकर हूँ, गैरों के दुख में डमदाद करती हूँ, दिल को बड़ा सुकून मिलता है जी सच में, जब किसी की मुश्किल घड़ी में काम आती हूँ, जीती रहो बच्ची, ऐसा आशीर्वाद पाती हूँ।

कितनी भी कठिन परिस्थिति, क्यूँ न हो देश दुनिया की,

सबकी आशा होती है बैंकर से मदद की।

भला हो मरी इस नौकरी का, जो मैं बुरे दौर में भी आशा जगाती हूँ, मैं बैंकर हूँ, देश के काम आती हूँ।

आया था एक वक्त रातोंरात हुई नोटबंदी का, और है अभी संकट ये कोरोना-काल का,

ना तब हार मानी थी, ना आज हार मानी हूँ, मैं बैंकर हूँ, देश के काम आती हूँ।

मैंने तो अपना किस्सा लिख दिया, कुछ मेरे साथी बैंकर भी हैं, जिनके अलग ही किस्से हैं।

कुछ अपने घर से कोसों दूर रहते हैं और कुछ घर को ही भूल गए हों, ऐसे रहते हैं।

फिर भी सब अपना कर्तव्य निभाते हैं, बैंकर हैं, हम देश के काम आते हैं।

निजीकरण की खबर पढ़कर-सुनकर, हृदय द्रवित हो जाता है,

क्या सरकार और जनता को, कुछ भी नहीं नज़र आता है?

जिनके पास होता नहीं कुछ, उनकी भी मदद करता है बैंकर,

देश के पिछड़े से पिछड़े वर्ग तक, पहुँचता है राष्ट्रीयकृत बैंकों का बैंकर।

पर अब न पूछना मुझसे कि मैं कौन हूँ ?

शायद कह न पाऊँ और मैं मौन रह जाऊँ, यानि बैंकर से अब कोई और ना बन जाऊँ।

देश की मदद करते-करते, अब सुद की मलती भी करनी है,

बैंकर साथियों को ये लड़ाई, अब स्वयं हम जाऊँ।

बनना होगा अब समुराई, वर्षूकि बैंकर हूँ मैं आज,

“मैं कौन हूँ ?” मैं बैंकर हूँ।

नगर राजभाषा कार्यालय समिति, फैजाबाद

अगस्त, 2021

राजभाषा हिन्दी

उमेश कुमार
अपर अभियन्ता (सिविल)
बीएसएनएल, अयोध्या

जागो माँ के बीर सपूत्रों, जानो माँ की भाषा को।
हिन्दी को अपना के, पूजा कर दो माँ की आशा को॥ जागो माँ के....
जिस धरती पर जन्म लिये, तुम समझो इसकी भाषा को॥ जागो माँ के....
सब भाषा से प्रेम स्थित्याने वाली माँ की भाषा को॥ जागो माँ के....
जाति धर्म का भेद नहीं है, भारत माँ की भाषा में।
जन-मानस का प्रेम मत्र है, अपनी हिन्दी भाषा में॥ जागो माँ के....
भारत संचार निगम कर्मी मन लगी यही अभिलाषा है।
हिन्दी में हम काम करें ये भारत माँ की भाषा है॥ जागो माँ के....
तन-मन से अपना लो साहिब जन-जन की अभिलाषा को।
शत-शत नमन करें हम अपनी प्यारी हिन्दी भाषा को॥ जागो माँ के....
कोटि-कोटि जन के मन में अब जाग रही जिज्ञासा में।
हिन्दी में ही जन्म लिए हम, प्राण त्यजे इस भाषा में॥
जागो माँ के बीर सपूत्रों, जानो माँ की भाषा को॥

दशरथ यादव
(गणित शिक्षक)
केंद्रीय विद्यालय, फैजाबाद कैंट
अयोध्या,

हिन्दी की समरसता

तात हृदय को झीतल कर दे, वह भाषा विज्ञान है हिन्दी।
भाव-विभोर मनुज को कर दे, वह अविरल अविराम है हिन्दी।
घर-आँगन सावन की चूँड़े, खेत और स्तंभित है हिन्दी।
सरसों के खेतों में सुंदर, पीत रंग परिधान है हिन्दी।
गुलशन की झुरमुट बेलों में, सुंदर कली समान है हिन्दी।
रात चांदनी चमक रही है, चातक की मुस्कान है हिन्दी।
भगत सिंह आजाद की बोली, इकबाल की जान है हिन्दी।
तिलक जवाहर बोस की भाषा, गांधी की पहचान है हिन्दी।
तुलसी सूर कबीर की साखी, मीरा की विषपान है हिन्दी।
भाषा की सरिताओं में, गंगा नदी समान है हिन्दी।
भारत मां के भाल सुशोभित, अभिष्ट सुधा रसपान है हिन्दी।
भारत मां की आन है हिन्दी, नील गगन की शान है हिन्दी।

नगर राजभाषा कार्यालय समिति, फैजाबाद

અગસ્ટ, 2021

ભારતીય સંસ્કૃતિ ઔર આજ કી યુવા પીઢી

અશોક કુમાર વિશ્વકર્મા
વર્ષિષ્ઠ પ્રબંધક (કાર્યાલય પ્રશાસન વિભાગ)
બૈંક ઑફ બડોદા
ક્ષેત્રીય કાર્યાલય, અયોધ્યા

વિશ્વ કી પ્રાચીનતમ તથા મહાનતમ સભ્યતાઓને તથા સંસ્કૃતિઓને સે એક ભારતીય સંસ્કૃતિ હૈ. જિસકા મૂલ આધાર - અહિંસા પરમોધર્મઃ, સત્યમેવ જયતે, અતિથિ દેવો ભવः, વસ્તુધૈવ કુદુર્મકમ આદિ સિદ્ધાંત વાક્ય હૈ।

પરંતુ આજ સમાજ મેં ચારોં તરફ ભૌતિકવાદી માનસિકતા પનપ રહી હૈ, આજ કી શિક્ષા વ્યવસ્થા ભી કેવળ ડિગ્રી, ડિપ્લોમા દિલાતી હૈ, મણિષક કે વિકાસ, ચરિત્ર કે ઉન્નયન આદિ સે ઇસકા કુછ લેના-દેના નહીં હૈ। ઇસીલિએ આજ સાકાર તો બધુત હૈને પરંતુ જ્ઞાનવાન, ચિંતક તથા સહૃદય વિવારાવાન બહુત કમ હૈને।

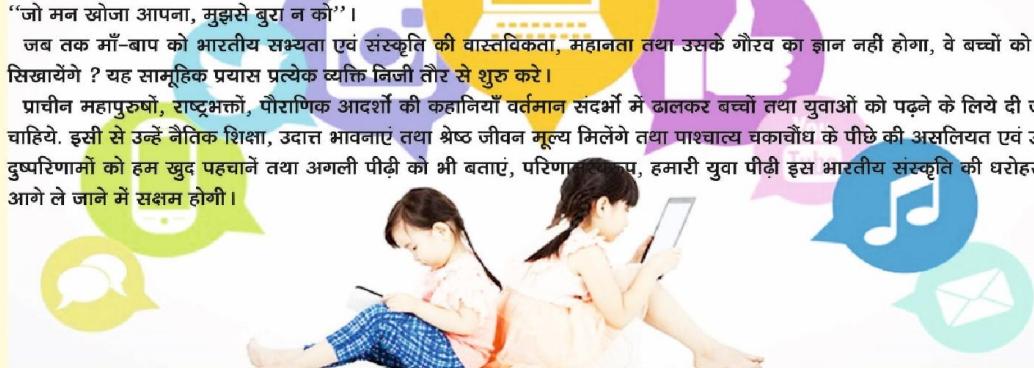
આજ કી શિક્ષા માત્ર નૌકરી પાને કા સાધન હૈ, શ્રેષ્ઠ મજૂદ્ય બનાને કા નહીં, આજ ભી શિક્ષા ઉસી ઢર્ણે પર ચલ રહી હૈ જિસ પર અંગેજોને ને તુસે ચલાયા થા। આજાદી કે બાદ ઇસમાં જો ભી પરિયર્બન હોને ચાહિયે વે નહીં હુએ, ઇસી કા પરિણામ હૈ કે આજ કા યુવા અપની જરૂરોને કટા હુઅા હૈ. વહ સબ કુછ હૈ પરંતુ અહિંસા, ત્યાગ, સત્ય, ન્યાય, દયા, પ્રેમ, કળણા, પરોપકાર તથા અતિથિ સત્કાર આદિ સે કોઈ સારોકાર નહીં હૈ તથા માતા-પિતા એવું ગુરુ કા સમ્માન, માનવ-માત્ર એવું જીવ-માત્ર કે પ્રતિ પ્રેમ આદિ ભારતીય સિદ્ધાંતોનું, આદર્શોનું આદર્શોનું આદર્શોનું આદર્શોનું હૈ।

શિક્ષા કે સ્વરૂપ કે અતિરિક્ત જો અન્ય કારણ હૈને, જો આજ કી યુવા પીઢી કે ભારતીય સંસ્કૃતિ સે દૂર લે જા રહે હૈને તુનમે સે પ્રમુખ આજ કે સંચાર માધ્યમ હૈને. ટેલીવિઝન, મોબાઇલ, પત્ર-પત્રિકાઓને ભારતીય સમાજ મેં જાગ્રાકતા તો ઉત્પન્ન કી હૈ પરંતુ તુસે તુસે મૂલ સે નહીં જોડા, ઇસીલિએ યહ જાગ્રાકતા નકારાત્મક અધિક સાધિત હુદ્દી હૈ ઔર સકારાત્મક કમ।

ઇન સંચાર માધ્યમોને પાશ્ચાત્ય ચકાચોંધ સે પ્રભાવિત હોકર સંપૂર્ણ ભારતીય સમાજ કે સમક્ષ એક અનૈતિક તથા ઉચ્છૃંખલ સંસ્કૃતિ પરોદી હૈ જો હિસા, નણતા ઔર અશીલતા કી ચાસની મેં સરાબોર હૈને. આજ આવશ્યકતા ઇસ બાત કી હૈ કે હમ બઢે લોગ બચ્ચોને કે સમુચ્ચ એક એસા આદર્શ પ્રસ્તુત કરે જિસે વે અપના સકે, દૂસરોને કો સુધારાને, ઉપદેશ દેને કી અયેદા હમ સ્વચ્છ કો સુધારે। કબીરદાસ જી કે શબ્દોને - “જો મન ઓજા આપના, મુદ્ધસે બુરા ન કો”!

જબ તક માઁ-બાપ કે ભારતીય સભ્યતા એવું સંસ્કૃતિ કી વાસ્તવિકતા, મહાનતા તથા તુસે ગૌરવ કા જ્ઞાન નહીં હોગા, વે બચ્ચોનો ક્યા સિખાયેંગે ? યાં સામૂહિક પ્રયાસ પ્રત્યેક વ્યક્તિ નિંજી તૌર સે શુણ કરે।

પ્રાચીન મહાયુરણો, રાષ્ટ્રભન્તો, પૌરાણિક આદર્શોની કહાનીઓ વર્તમાન સંદર્ભો મેં ઢાલકર બચ્ચોને તથા યુવાઓને કો પદ્ધને કે લિયે દી જાણી ચાહિયે. ઇસી સે ઉન્હેને વૈતિક શિક્ષા, ઉદાત્ત ભાવનાએ તથા શ્રેષ્ઠ જીવન મૂલ્ય મિલેંગે તથા પાશ્ચાત્ય ચકાચોંધ કે પીછે કી અસલિયત એવું તુનકે દુષ્પરિણામોનો હમ ખુદ પહ્યાને તથા અગલી પીઢી કી ભી બતાએ, પરિણામ લાયપ, હમારી યુવા પીઢી ઇસ ભારતીય સંસ્કૃતિ કી ઘરોહર કો આગે લે જાને મેં સક્ષમ હોણી।

નગર રાજભાષા કાર્યાન્વયન સમિતિ, ફૈજાબાદ

અગસ્ત, 2021

વો આદમી

તન્મય શ્રીવાસ્તવ
પ્રબંધક (સુચના પ્રૌદ્યોગિકી)
પંજાબ નૈશનલ બેંક
મણદલ કાર્યાલય, અયોધ્યા

યે થકો સે પાંચ, થકી હુઝી બોઝાલ નિગાહેં, દાસ્તાન બયાં કરતે હું દિન ભર કે સફર કી,
બચ્ચોની હુંસી ઔર ડનકે ભવિષ્ય કી કલ્પના, મના હી લેતા હૈ ફિર ડસે અગલે સફર કે લિએ।
સોચતા હૈ રક જાએ, રૂક જાએ ઇક રોજ વો ભી, પર સંકલ્પ હૈ પુક, જો ડસે બઢાતા રહતા હૈ,
ઇક ડમીદ, ઇક આસ હૈ સુનન્હે કલ કી, મંજિલ કરીબ હૈ, વો અપણે દિલ કો બહલાતા રહતા હૈ।
ખુદ પર ખુદ કે કર્મો કા બોઝ બઢાતા વો આદમી, ફિર ભી પર્વત સા અડિંગ વો અપણે ઇરાદોં પર,
દૂટા હૈ વો ભી, પર યકીન ડસે પૂરા હૈ, સયાની બહિન ઔર બૂઢી માંન સે કિએ અપણે વાર્દોં પર।
હિમત ઔર હૌસલોં કા અદ્ભુત સંગમ સા લગતા હૈ, અક્ષર પરિવાર કી ફિલ્મ, રાત-રાત ભર વો જાગતા હૈ।
હર મજબૂરી સે ખુદ કો મજબૂત બનાતા, વો આદમી ખુદ કો સમજાતા જા રહા હૈ।
હર તકલીફ, હર દર્દ મેં ભી વો, જાને કેસે મુસ્કાતા જા રહા હૈ।
ગુર્સા આને પર, બચ્ચોની વો ડાંટ ભી લગતા હૈ, હૈ હકીકત યે ભી, કે બાદ મેં ખુદ ભી વો પછતાતા હૈ।
દિલ મેં દબા પ્યાર કભી ખુલ કે બાહર નહીં લા પાતા હૈ,
હર દુખ કો અપના બતાકર, "વો આદમી" બસ અપણોં કી ખુશિયોં કો ચાહતા હૈ।
ભરોસા હૈ ડસકો, કે ડસકા પરિશ્રમ યૂં હી વ્યર્થ નહીં હોગા, સાપણોં કે બિના ઇસ જીવન કા, કોઈ ભી અર્થ નહીં હોગા।
એક દિન, હોઁ એક દિન ફિજાઓં કા રંગ બઢલેગા, ચાંદન સા ડસકા હૌસલા જરૂર રંગ લાએગા।
તરસતી હું જિસ સુકૂન કે લિએ ડસકી નિગાહેં, વો સારી ખુશિયોં, હોઁ સારી ખુશિયોં ભી સંગ લાએગા।
ડસકી ડમીદોંની કા "સહારા", ચલેગા ડસકે કદળોં સે કદળ મિલા કર ઔર કોંઈદોંની કા બોઝ બાંટેગા, વો તબ રાહત પાએગા।
બસ ઇસી ડમીદ મેં ચલતા જા રહા હૈ વો આદમી, કે એક દિન, હોઁ એક દિન વો દિન ભી આએગા...
હોઁ, એક દિન વો દિન જરૂર આએગા...

નગર રાજભાષા કાર્યાલયન સમિતિ, ફૈજાબાદ

અગસ્ટ, 2021

હમારી ઓર આપકી જિન્ડગી કા સફર

સૃષ્ટિ
સર્વે પર્યાવરણ
રાષ્ટ્રીય સાંખ્યીક કાર્યાલય, અયોધ્યા

દો પલ કી જિંદગાની હૈ, આજ બચપન ખડ્ઢા,
કલ આતી નૌજવાની હૈ
પરસોં આએંગા બુઢાપા, ફિર ખત્મ કહાની હૈ,
ચલો હેંસ કર જિએ, થોડા ખુલકર જિએ,
ફિર આને વાલી હર ઘડી સુહાની હૈ
દો પલ કી જિંદગાની હૈ,
કલ જો બીત ગયા, સો બીત ગયા, આને વાલા કલ તો આએંગા હી,
આજ અભી જિઓ, ઔર જમકર જિયો,
ફિર તો સવકો દેની કુર્વાની હૈ।
દો પલ કી જિંદગાની હૈ।
આઓ જિંદગી કે ગીત હમ ગાતે ચલોં, કુછ બાતે મન કી સુનાતે ચલોં,
જો રૂઠે હૈ અપને, સનાતે ચલો, હર ગ્રાણી કો દિલ સે ગલે સે લગાતે ચલોં,
ફિર ખત્મ અપની કહાની હૈ।
દો પલ કી જિંદગાની હૈ।
આઓ જીવન કી કહાની, લિખે પાર કી બાતો સે, કુછ મીઠે બોલ,
ઔર નમ્ર જન્માતોં સે, કુછ રિસ્તે નયે બનાતે ચલો,
આઓ જિન્દગી કે ગીત ગાતે ચલો,
કયા લાયે થે, કયા લે જાયેંગે,
આઓ સવકો અપને સાથ મિલાતે ચલોં,
જિન્દગી કા સફર યું બિતાતે ચલોં,
આઓ જિન્દગી કે ગીત ગાતે ચલો,
હર રિસ્તે નયે હમ નિમાતે ચલોં।

નગર રાજભાષા કાર્યાલયન સમિતિ, ફેઝાબાદ

अगस्त, 2021

इच्छा और आवश्यकता में अंतर

स्कंद कुमार चौधे
परामर्शदाता
जवाहर नवोदय विद्यालय
अयोध्या

आज के परिवेश में मानव दिन-प्रतिदिन भौतिकवादी होता जा रहा है और इसी पर निर्भर हो गया है। इस बाजारीकरण में कंपनियां वस्तुओं का प्रचार करती हैं और हम इच्छानुसार उस वस्तु का उपभोग कर लेते हैं बगैर यह जाने कि उस वस्तु की आवश्यकता है या नहीं। व्यक्ति इच्छा और आवश्यकता में अंतर नहीं कर पाता है, वह केवल यह देखता है कि पड़ोस के परिवार में जो सामान आया है, वह सामान मेरे घर में भी होना चाहिये, चाहे भले ही उस वस्तु की आवश्यकता है या नहीं।

आवश्यकता ऐसी वस्तु है जिनके बिना हम जीवित नहीं रह सकते हैं जैसे शारीरिक रूप से जीवित रहने के लिये रोटी, कपड़ा, मकान और हवा की आवश्यकता होती है, बिना आवश्यकता के वस्तु को खरीदने से हम पैसा बर्बाद करते हैं और साथ ही साथ प्राकृतिक संसाधनों के शोषण में पूरा सहयोग करते हैं। ऐसी चीजों का घर में कहुँ की तरह ढेर बन जाता है। इसलिये कहा गया है कि महान व्यक्ति का अनुकरण करना चाहिये और उन्हें आदर्श बनाना चाहिये।

एक बार की बात है कि विश्व के एक महान दार्शनिक प्लेटो, एथेंस में एक दिन सुबह सड़क पर टहलने के लिये निकले, जिस सड़क पर वह टहल रहे थे, उसी सड़क पर उनके एक शिष्य की दुकान थी, शिष्य गुरु को देखकर बहुत प्रसन्न हुआ जैसे स्वर्ण ईश्वर पढ़ारे हों। उसने अपने गुरु के चरणों का वंदन किया और अपनी दुकान पर ले गया। गुरु शिष्य की दुकान देखकर बहुत खुश हुए और ऐसे ही मार्ग पर प्रगतिशील होने के लिये आशीर्वाद भी दिया। शिष्य ने गुरु से कहा कि इस दुकान में जो भी वस्तु आपको पसंद आए, आप ले लीजिए। गुरु जी दुकान में चारों तरफ देखने लगे और कुछ समय तक मौज रहने के बाद बोले कि इसमें से मुझे किसी भी चीज की आवश्यकता नहीं है।

प्लेटो के उत्तर के माध्यम से हम इच्छा और आवश्यकता में अंतर को समझ सकते हैं कि इच्छा के अनुसार नहीं आवश्यकता के अनुसार वस्तु को खरीदना चाहिये, साधारण तरीके से जीने से तात्पर्य कम इच्छा के साथ जीना परंतु अपने अंतर्मन को खुशी, संतुष्टि और बुद्धिमत्ता से संदेव भरा रखना चाहिये।

नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, फैजाबाद

अगस्त, 2021

शहरों को स्वच्छ एवं सुरक्षित रखने में जनसहभागिता

सुभाष चन्द्र त्रिवेदी
वरिष्ठ प्रबंधक
निरीक्षण एवं लेखा परीक्षण विभाग
बैंक ऑफ बडौदा
क्षेत्रीय कार्यालय, अयोध्या

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी जी ने आजादी से पूर्व यह कहा था कि “स्वच्छता आजादी से अधिक महत्वपूर्ण है।” उन्होंने लोगों से अपने दैनिक जीवन में स्वच्छता अपनाने का आग्रह किया था। गांधी जी का यह विश्वास था कि स्वच्छ समाज का निर्माण जन-जागरूकता व जनसहभागिता से ही किया जा सकता है। गांधीजी का यह कथन आजादी के सत्तर वर्षों बाद भी उतना ही प्रासंगिक व सत्य है।

स्वच्छ वातावरण में हम अधिक सुरक्षित महसूस करते हैं। स्वच्छता व सुरक्षा एक दुसरे के पूरक हैं तथा जनसहभागिता वह रास्ता है, जिससे होकर हम स्वच्छ व सुरक्षित समाज की मंजिल तक पहुँच सकते हैं।

स्वच्छ व सुरक्षित शहर : जनसहभागिता की भूमिका

कोई भी शहर नागरिकों से मिलकर ही बनता है। शहर से अगर उसके नागरिकों को निकाल दिया जाये तो वह कंकरीट के एक जंगल से बढ़कर कुछ भी नहीं रह जायेगा। नागरिकों की खुशहाली व तरकी अन्य बातों के अलावा इस बात पर भी निर्भर करती है, कि वह शहर कितना स्वच्छ व सुरक्षित है।

बढ़ते हुए शहरीकरण के इस दौर में जहाँ हर इन्सान शहर में रहना चाहता है, शहरों में जनसँख्या का दबाव बहुत तेजी से बढ़ रहा है। ऐसे में कोई भी सरकार अकेले विना जनसहभागिता के शहर को स्वच्छ व सुरक्षित नहीं रख सकती।

स्वच्छता व जनसहभागिता

हमारे प्रधानमंत्री जी का यह कथन कि “अगर सवा सौ करोड़ देशवासी यह ढान लें कि हमें स्वच्छ रहना है, तो हमारे देश को कोई भी गन्धा नहीं कर सकता।” यह कथन स्वच्छता के लिए जनसहभागिता के महत्व को परिलक्षित करता है।

हम अपने वातावरण व समाज को स्वच्छ रखने में निम्न प्रकार से सहयोग कर सकते हैं।

- (क) हम अपने घर व कार्यालय को स्वच्छ रखें, तथा दूसरों को भी इसके लिए प्रेरित करें।
- (ख) बच्चों को शुरू से ही स्वच्छता के प्रति जागरूक करें।
- (ग) सार्वजनिक स्थानों को गन्दा न करें। कूड़ा फेंकने के लिए, बनाये गए निर्धारित स्थान का ही उपयोग करें।
- (घ) घर का कूड़ा सड़क, गलियों तथा नालियों आदि में न फेंकें।
- (ङ) घर में शौचालय बनाएं और उसका इस्तेमाल करें। खुले में शौच ना करें।
- (च) समय की उपलब्धता के अनुसार, कम से कम महीने में एक बार सार्वजनिक स्थानों की सफाई के लिए श्रमदान करें, तथा दूसरों को भी इसके लिए प्रेरित करें।
- (छ) घरों व कार्यालयों में पानी व विजली का इस्तेमाल किफायती तरीके से करें। जब आवश्यकता न हो तो विजली के रिवच तथा पानी के टैप बंद कर दें।
- (ज) दैनिक जीवन में पौलीथीन का उपयोग न करें। ताकि पौलीथीन के कारण जमा होने वाले कचरे को रोका जा सके।
- (झ) कार्यालयों में पुरानी व अनुपयोगी फाइलों के निस्तारण की उचित व्यवस्था करें।
- (ञ) स्थान की उपलब्धता के अनुसार वृक्षारोपण करें।

सुरक्षा व जनसहभागिता

एक जागरूक नागरिक ही सुरक्षित समाज का निर्माण कर सकता है। हम एक सुरक्षित समाज के विभिन्न पहलुओं के निर्माण में निम्नलिखित प्रकार से योगदान दे सकते हैं।

- (अ) अपने घर व बाहर सामान इत्यादि की चोरी आदि से सुरक्षा के लिए हमें आसामाजिक तत्वों के प्रति जागरूक रहना चाहिए। सतर्कता ही सुरक्षा की कुंजी है।

क्रमांक:

नगर राजभाषा कार्यालय समिति, फैजाबाद

अगस्त, 2021

- (आ) सड़क पर सुरक्षित रहने के लिए यातायात के नियमों का पालन करना चाहिए। दो पहिया वाहन चलाते समय हेलमेट व चार पहिया वाहन चलाते समय सीटबेल्ट का इरतेमाल अवश्य करना चाहिए।
- (इ) महिलाओं के प्रति सम्मान की भावना रखनी चाहिए महिलाओं के साथ होने वाली छेड़छाड़ आदि की घटनाओं के विरोध में आवाज उठानी चाहिए, मूकदर्शक बनकर नहीं खड़े रहना चाहिए।
- (ई) आजकल आतंकवाद ने विश्व में असुरक्षा का माहोल पैदा कर दिया है। ऐसी घटनाओं के प्रति हमें विशेष रूप से जागरूक रहने की जरूरत है। मकान किसाये पर देने से पहले व्यक्ति की भली प्रकार से जाँच पड़ताल कर लेना चाहिए। किसी भी संदिग्ध व्यक्ति की सूचना पुलिस को अवश्य देना चाहिए।

जनसहभागिता बढ़ाने में सरकार व प्रशासन की भूमिका

शहरों को स्वच्छ एवं सुरक्षित रखने में जनसहभागिता बढ़ाने के लिए जनजागरूकता का होना बहुत आवश्यक है। जनजागरूकता बढ़ाने में सरकार व प्रशासन निम्न प्रकार से महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकते हैं,

- (क) प्रचार प्रसार के समर्त संसाधनों का भरपूर उपयोग करके सरकार की विभिन्न योजनाओं की जानकारी जनता तक पहुंचाई जाये।
- (ख) सार्वजनिक स्थानों पर डर्ट बिन इत्यादि कि समुचित व्यवस्था हो, ताकि उसका उपयोग किया जा सके। कई बार ऐसा होता है कि डर्ट बिन न होने के कारण उसका उपयोग नहीं हो पता है।

(ग) प्रशासन द्वारा समय पर समाज सेवा व श्रमदान आदि के लिए कैंप का आयोजन कराना चाहिए।

(घ) जनजागरूकता रेली, जनसभाएं आदि करके जनता को जागरूक करने का काम बड़े पैमाने पर किया जा सकता है।

(ङ) बच्चों में स्वच्छता व सुरक्षा के प्रति जागरूकता बढ़ाने के लिए विद्यालयों में निबंध लेखन इत्यादि की प्रतियोगिताएं आयोजित की जा सकती हैं।

जनता की विश्वास बहाली हो गयी तो जनसहभागिता अपने आप बढ़ेगी।

नितांत आवश्यक है। जनता और प्रशासन दोनों मिलकर अगर इस दिशा में काम करेंगे तो जनसहभागिता जन आन्दोलन के रूप में परिलक्षित होगा।

इस प्रकार हमारे शहर स्वच्छ के साथ साथ सुरक्षित भी होंगे।

नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, फैजाबाद

अगस्त, 2021

वैदिक काल-भारत का लोक इतिहास-3 पुस्तक समीक्षा

नीरज कुमार सिंह
सदस्य सचिव (नराकास, फैजाबाद)
एवं प्रबंधक (राजभाषा)
बैंक ऑफ बङ्गाला,
क्षेत्रीय कार्यालय, अयोध्या

विश्वात इतिहासकार श्री इरफान हबीब एवं श्री विजय कुमार ठाकुर द्वारा रचित ‘‘वैदिक काल-भारत का लोक इतिहास-3’’ उन तीन पुस्तकों के सेट की अंतिम पुस्तक है जो भारत के अतीत के आरंभिक हिस्से यथा, 1500 ई.पू. से 700 ई.पू. पर लिखी गयी है। जहाँ पहले दो अध्यायों में ऋग्वेद एवं उत्तर वैदिक ग्रंथों के संदर्भ से भारत-भूमि का परिचय प्राप्त होता है, वहीं अंतिम अध्याय में उसी काल की पुरातात्त्विक रूपरेखा को प्रस्तुत किया गया है। इस पुस्तक की एक नवी पहल है “मूल ग्रंथों के उद्घाटन” जिसमें पाठकों को विस्तृत रूप से प्रामाणिकता का आश्वासन देते हुए मूल ग्रंथों के अध्यायों की संख्या और वाक्यांशों के छोटे-छोटे संदर्भ दिये गये हैं। पुस्तक पर विस्तार से चर्चा करने से पूर्व दोनों लेखकों का परिचय जानना जरूरी है।

यशस्वी इतिहासकार श्री इरफान हबीब अलीगढ़ मुस्लिम विश्वविद्यालय में प्रोफेसर एमेरिटस हैं। इनका जन्म वर्ष 1931 में हुआ। इन्हें पद्म भूषण से भी सम्मानित किया गया है। इन्होंने प्राचीन और मध्यभारत के इतिहास पर अध्ययन किया है। इरफान जी हिंदुत्व और मुस्लिम सांप्रदायिकता के खिलाफ कड़े रुख के लिए जाने जाते हैं। इन्होंने ‘1556-1707 एग्रेटिव टिस्टम ऑफ मुगल इंडिया’ सहित कई किताबें लिखी हैं।

विजय कुमार ठाकुर पटना विश्वविद्यालय में इतिहास के प्रोफेसर रहे। इन्होंने ‘अर्बनाइजेशन इन एशियेट इंडिया, हिस्टोरियोग्राफी ऑफ इंडियन फ्यूडलिज़म और सोशल डायरेंशंस ऑफ टेक्नोलॉजी: आयरन इन अली इंडिया’ लिखी हैं। इन्होंने ‘टाउंस इन प्री-मॉडर्न इंडिया और पेंटेंट्स इन हाँडियन हिस्ट्री का सम्पादन भी किया है। लम्बी बिमारी के कारण वर्ष 2006 में विजय जी का निधन हो गया।

‘वैदिक काल-भारत का लोक इतिहास-3’ का विषय 1500 ई.पू. से 700 ई.पू. के बीच का काल-खंड है जिसके तहत ऋग्वेद और उसके बाद के ग्रंथों को क्रमशः व्यवस्थित किया गया है और उस युग के भूगोल, प्रौद्योगिकी, अर्थव्यवस्था और समाज के साथ-साथ धर्म और दर्शन आदि पहलुओं का अवेषण किया गया है। उक्त आदिग्रंथों के माध्यम से तत्कालीन जन-जीवन की पुनर्रचना कर प्रस्तुतीकरण को बोधगम्य बनाया गया है। इस प्रक्रिया में लैंगिक और वर्ग-आधारित सामाजिक विभाजनों को खास तौर पर देखने का प्रयास किया गया है।

यह पुस्तक मूलतः तीन भागों में विभाजित है –

- (1) पूर्व वैदिक काल (1500 ई.पू. से 1000 ई.पू.)
- (2) उत्तर वैदिक समाज (1000 ई.पू. से 700 ई.पू.)
- (3) भारत, 1500 ई.पू. से 700 ई.पू.: पुरातात्त्विक साक्ष्य.

पहले भाग में ऋग्वेद के साथ भारत के इतिहास का आरंभ बताते हुए ऋग्वेद पर विस्तार से चर्चा की गयी है। तत्पश्चात्, पूर्ववर्ती और वास-क्षेत्र, अर्थव्यवस्था, समाज और राजव्यवस्था, आर्य और दस्यु व दास : चतुर्वर्ण का उदय एवं धर्म पर ऋग्वेद का प्रभाव बताया

क्रमः

नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, फैजाबाद

અગસ્ટ, 2021

ગયા હૈ. 'સંસ્કૃતિ કે અન્ય આચાર' નામક ખંડ મેં ઋગ્વેદ સે 'હલવાહે કા ગીત, જીવનચાપન કે વિભિન્ન સાધન, નાસીદીય સૂક્ત એવું અષ્ટ સૂક્ત' ઉદ્ઘૃત કિયા ગયા હૈ। ઇસ ખંડ મેં માનવિત્ર કે માધ્યમ સે ઋગ્વૈદિક ભૂ-માગ તથા પંજાબ કી નદીઓ દર્શાવી ગયી હૈન. ઇસ ભાગ મેં 12વી સર્દી ઈ.પૂ. કે અલીગ્રામ, સ્વાત ઘાટી (પાકિસ્તાન) મેં જુતે હુણ ખેત કા ચિત્ર ભી સંલગ્ન હૈ।

દૂસરે ભાગ મેં ઋગ્વેદ કે બાદ કે વૈદિક ગ્રંથોને પર ચર્ચા કરતે હુણ ચારોં વેદોને યથા, ઋગ્વેદ, સામ્વાદ, યજુર્વેદ ઔર અથર્વેદ કે અલાવા 'અરણ્ય ગ્રંથ, ઉપનિષદ આદિ પર ભી સંક્ષિપ્ત મેં ચર્ચા કી ગયી હૈન. ઇસ ભાગ મેં 'અવેસ્તા' પર ભી ચર્ચા કી ગયી હૈ। ચૂંકિ ઋગ્વૈદિક ક્ષેત્ર કા કુછ હિસ્સા અવેસ્તાઇ દાયરે મેં આતા હૈ ઇસલિયે ઈરાન કે પ્રાચીન ધર્મગ્રંથ, 'અવેસ્તા' કી વિશેષતાઓં પર ચર્ચા કી ગયી હૈ. ઇસ કાલ ખંડ મેં રાજનૈતિક ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજ, ધર્મ આદિ પર વિસ્તાર સે ચર્ચા કરતે હુણ 'સંસ્કૃતિ કે અન્ય આચાર' નામક ખંડ મેં 'શતપથ બ્રાહ્મણ' સે 'અર્ણિની કા માથથ વિદેશ કો પૂર્વ કી ઓર લે જાના', 'શુક્લ યજુર્વેદ' સે 'મેરી સંપદા ઔર પૈદાવાર બઢે', 'છાંદોગ્ય ઉપનિષદ' સે 'આત્મા કા પુનર્જન્મ' ઉદ્ઘૃત કિયા ગયા હૈ. ઇસ ખંડ મેં માનવિત્ર કે માધ્યમ સે ઉત્તર વૈદિક ક્ષેત્ર તથા અવેસ્તા કા ક્ષેત્ર દર્શાવ્યા ગયા હૈ. ઇસ ભાગ મેં જાતિ-વ્યવસ્થા પર એક ઉદ્ઘરણ પ્રસ્તુત હૈ :

“પુનર્જન્મ કી પરિકળ્પના સ્પષ્ટ તૌર પર જાતિગત (વર્ણ) સમાજ કી જડતા ઔર ગતિહીનતા કા પરિણામ હૈ, જહાં જન્મ કી મહત્ત્વ સબસે અધિક હૈ. કર્મ કે સિદ્ધાંત કે આધાર પર અબ આનુવંશિક જાતિ ક્રમ મેં કિસ્સી કો સ્થાન કો પિછે જન્મ કે ઉત્ત્સકે અપને પુણ્ય યા પાપ કે આધાર પર ઉચ્ચિત ઠહરાયા જા સકતા થા. કોઈ આશ્વર્ય નહીં કિ મૌજૂદા વ્યવસ્થા કે પ્રતિ આસ્થા બરકરાર રહ્યને કી ઇસી ક્ષમતા કે કારણ યહ પરિકળ્પના જાતિ વ્યવસ્થા કા પ્રમુખ વૈચારિક સ્તંભ બન ગયી. ઇસ તરહ, પુનર્જન્મ લેને વાલી જીવાત્મા કો પરમ સત્તા સે જોડને સે ઇનકાર કરને વાલે પરવર્તી સાંખ્ય દર્શાન કી જડે ઉપનિષદ મેં ભી ઉત્તની હી ગહરી હૈન જિતની સર્વેશ્વરવાદી વેદાંત મેં”।

તીસરે વ અંતિમ ભાગ મેં ઉત્ત દોનોં કાલ ખંડોને યથા, 1500–1000 ઈ.પૂ. ઔર 1000–700 ઈ.પૂ. કો સમેકિત કર પુરાતાત્ત્વિક સાધ્ય કે આધાર પર ઇસકી ચર્ચા હુર્દી હૈ. ઇસ ભાગ મેં 'આર્ય ક્ષેત્ર કી પુરાતાત્ત્વિક સંસ્કૃતિ' પર વિસ્તાર સે ચર્ચાઓ ગયી હૈ. પુસ્તક સે નિન્ન ઉદ્ઘરણ પ્રસ્તુત હૈ :

“વૈદિક ગ્રંથોને મેં મંદિર યા પ્રતિમા કા કોઈ સંદર્ભ નહીં મિલતા ઔર ધાર્મિક ઉપાસના કે ચ્યાન (અધ્યાય 1.6 ઔર 2.5) પર કેંદ્રિત હોને સે ભી હમારા કામ ઔર મુશ્કેલ હો જાતા હૈ. કોઈ મૂર્તિ યા પ્રતીક નહીં મિલતે કિ હમેં કિસ્સી પુરાતાત્ત્વિક સ્થળ કી પહ્યાન આર્યા કી બસ્તી કે તૌર પર કરને મેં મદદ મિલ સકે. યહીં તક કિ યજ્ઞવૈદિયાં ભી અસ્થાયી ઢાંચા હુઆ કરતી થી જિન્હે અનુમાનત: રિહાઇશી ઇલાકે કે પાસ બનાયા જાતા થા ઇસલિયે ઇન્હેં ઢૂંઢ પાના હમારે લિયે બહુત આસાન નહીં હૈ।

એસી રિથતિ મેં અપની ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ કા મેલ પુરાતાત્ત્વિક સંસ્કૃતિ સે કરના મુશ્કેલ હોતા હૈ મસલન યહ માનના બેકાર હૈ કિ આરંભિક ભારતીય આર્ય એક વિશેષ પ્રકાર કી બર્બન બનાને કી શેલી, જૈસે ચિત્રિત ઘૂસર મૃદ્ભાંડ, સે જુડે થે જૈસા કિ કમી ગંભીરતા સે માના જાતા થા। ”

ઉપરોક્ત અનુસાર આર્યો કી ભાષા, ખ્વાન-પાન, રહન-સહન આદિ પર ભી વિસ્તાર સે ચર્ચા કી ગયી હૈ. ઇસ ભાગ કે અગલે શીર્ષક 'પ્રાયદ્વીપીય ભારત' મેં માલવા સંસ્કૃતિ કે પશ્ચાત 1400 ઈ.પૂ. મેં આરંભ ઔર 1000 ઈ.પૂ. તક મહારાષ્ટ્ર મેં ફલી-ફૂલી જોવે સંસ્કૃતિ પર

કરણ:

નગર રાજભાષા કાર્યાલયન સમિતિ, ફેઝાબાદ

અગસ્ટ, 2021

चર્ચા કી ગયી હૈ. જોવે સંસ્કૃતિ મેં કૃષિ ઔર જનસંસ્ક્યા કા ઉલ્લેખનીય વિસ્તાર હુઆ. અગલે શીર્ષક 'લોહે કા આગમન' મેં લોહ કે વિવિધ ઉપયોગોં ઔર ઉસકી ઉત્પત્તિ પર વિસ્તાર સે ચર્ચા કી ગયી હૈ. ઇસ ખંડ મેં માનવિત્ર કે માધ્યમ સે 'પુરાતાત્ત્વિક સંસ્કૃતિયાં, 1500-700 ઈ.પૂ.' તથા 'આરંભિક લોહ ચુગ કે પુરાતાત્ત્વિક સ્થળ' દર્શાયે ગયે હૈનું। ઇસકે અલાવા, તાલિકા કે માધ્યમ સે 'કાલે એવં લાલ મૂદ્ભાંડ કા કાલક્રમ' તથા ચિત્ર કે માધ્યમ સે બ્રહ્મગિરિ કી મહાપાણાણકાલીન કબ્ર ભી દર્શાયી ગયી હૈ. પુરાતાત્ત્વિક સાક્ષીઓં કે આધાર પર પ્રમુખ ક્ષેત્રીય સંસ્કૃતિયાં કા સાવધાનીપૂર્ક અધ્યયન કિયા ગયા હૈ. ઇતિહાસ મેં લોહે કા આગમન એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના હૈ જો ઇસી ચુગ મેં સમ્પન્ન હૂઈ થી, ઇસલિયે ઉસકા વર્ણન કિંચિત વિસ્તાર સે હુआ હૈ. સાથ હી, જાતિ-વ્યવસ્થા કે આરંભ પર ભી ઇસ પુસ્તક મેં અપેક્ષિત પ્રકાશ ડાલા ગયા હૈ।

પુસ્તક મેં લેખકોં દ્વારા કર્ઝ ટિપ્પણીયાં કી ગયી હૈનું જિસમેં સે તીન મુખ્ય ટિપ્પણીયાં હૈનું : ઋગ્વેદ કે નરી સૂક્ત કે સાથ ભારત કે ઐતિહાસિક ભૂગોળ કા દસ્તાવેજીકરણ આરંભ હુઆ, ઇસલિયે ઐતિહાસિક ભૂગોળ પર એક ટિપ્પણી હૈ. જાતિ-વ્યવસ્થા કે સ્થાપના વૈદિક ગ્રંથોં મેં હોને કે અનુમાન કે મદ્દેનજર વિકાસ કે લાખે દૌર કે બાદ પ્રસ્તુત વ્યવસ્થા કે આધાર પર ઇસકી મૌલિક વિશેષતાઓં પર એક ટિપ્પણી હૈ। તીસરી ટિપ્પણી તથાકથિત 'મહાકાવ્ય પુરાતત્વશાસ્ત્ર' કે વિષયોં સે જુડી હૈ. મૂલ ગ્રંથોં કે ઉદ્ધરણોં, તાર્કિક વ્યાખ્યાઓં ઔર વિશ્લેષણોં, અનેક પ્રામાણિક ચિત્રોં ઔર નકશાઓં સે સમૃદ્ધ ચહેરે પુસ્તક ન સિર્ફ રૂચિકર, બલિક પાઠકોં કો વિચારોતેજક ભી લગેગી।

નગર રાજભાષા કાર્યાન્વયન સમિતિ, ફૈજાબાદ

नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, फैजाबाद : सदस्यों की सूची

क्रम सं.	कार्यालय का नाम एवं पता	दूरभाष संख्या (लैंड लाइन/फैक्स)	कार्यालय प्रमुख का नाम एवं पदनाम	हिन्दी अधिकारी/प्रतिनिधि का नाम	ई-मेल का पता
1	झेत्रीय कार्यालय, बैंक ऑफ बङ्गलौदा प्रथम तल “बङ्गलौदा मन्दि” साकेतगढ़ी कालोनी, देवकाली ओवरडिंज के पास, पो.-अयोध्या जिला - अयोध्या (उ.प्र.) 224123	-	श्री अनिल कुमार झा सहायक महाप्रबन्धक एवं अध्यक्ष, नराकास फैजाबाद 9554968300	श्री नीरज कुमार सिंह सचिव, नराकास एवं राजभाषा प्रभारी 8904569156	rajbhasha.faizabad@bankofbaroda.com
2	कार्यालय महाप्रबन्धक दूरसंचार, बी.एस.एन.एल. अयोध्या (उ.प्र.) 224001	-	श्री प्रभानंद यादव (महाप्रबन्धक) 9415222217	श्री जगन्नाथ तिवारी (करिष्ण हिन्दी अनुवादक) 9454587238	gmtdfaizb@bsnl.co.in gmtdfy@gmail.com
3	पंजाब नैशनल बैंक, मण्डल कार्यालय रीडगंज, अयोध्या (उ.प्र.) 224001	05278-244551 / 240559/244371	श्री के.एल. बैरवा (मण्डल प्रमुख) 9004035058	श्री संतोष कुमार वरिष्ठ प्रबन्धक(राजभाषा) 9260996069	cofzdrajbhasha@pnb.co.in cofzd@pnb.co.in
4	भारतीय स्टेट बैंक, मुख्य शाखा सिविल लाइन्स, अयोध्या (उ.प्र.) 224001		श्री केदारनाथ (मुख्य प्रबन्धक) 7521900917	-	sbiin.00075@sbi.co.in
5	बैंक ऑफ इंडिया (मुख्य शाखा) पलोर मनूजा, रिकाबगंज अयोध्या (उ.प्र.) 224001	05278-221436 222143	श्री गो. शाहिद (मुख्य प्रबन्धक) 9450954107	-	faizabad.varanasi@bankofindia.co.in
6	सेप्टेल बैंक (मुख्य शाखा) प्रथम तल, आर.ए.ल. कॉम्प्लेक्स, निकट पारले बिस्टुटु फैक्ट्री, देवकाली बाई पास अयोध्या, (उ.प्र.) 224001		श्री सुरेश कुमार सिंह (क्षेत्रीय प्रबन्धक) 8303714301	श्री सुरेन्द्र सिंह यादव (प्रबन्धक (राजभाषा)) 8303714296	rmayodro@centralbank.co.in hindiyodro@centralbank.co.in
7	यूके बैंक (मुख्य शाखा) 105/165 दालमण्डी वार्ड, धर्मीराम निवास, रिकाबगंज, अयोध्या (उ.प्र.) 224001	05278-222101	श्री मनोर कुमार सिंह (मुख्य प्रबन्धक) 7003558561		faizab@ucobank.co.in
8	केनरा बैंक (मुख्य शाखा) सिविल लाइन्स, अयोध्या (उ.प्र.) 224001	05278-223106	श्री सौरभ शुक्ल (वरिष्ठ प्रबन्धक) 8173007727	श्री रवि कुमार सिन्हा प्रबन्धक (राजभाषा) 9234525717	cb1641@canarabank.com ravikumarsinhaa@canarabank.com
9	भारतीय जीवन शीमा निगम मण्डल कार्यालय, “जीवन प्रकाश” अयोध्या रोड, बैनीगंज, अयोध्या (उ.प्र.) 224001		श्री चन्द्र सिंह दासपा (वरि. मण्डल प्रबन्धक) 9891144890	श्री अजय कुमार श्रीवास्तव (प्रशासनिक अधिकारी एवं राजभाषा प्रभारी) 9415719476	sdm.faijabad@licindia.com pir.faijabad@licindia.com
10	दि.न्यू इंडिया एश्योरेंस कम्पनी लि. (मण्डलीय कार्यालय) कोहिनूर पैलेस कम्पाउण्ड, रीडगंज, अयोध्या (उ.प्र.) 224001	05278-241179 05278-240016	श्री गुलशन वर्मा (मण्डलीय प्रबन्धक) 9415076931	श्री ओ.पी. सिंह सपक अधिकारी (राजभाषा) 9044256040	ss.pandey@newindia.co.in nia421700@newindia.co.in

क्रमांक:

नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, फैजाबाद : सदस्यों की सूची

क्रम सं.	कार्यालय का नाम एवं पता	दूरभाष संख्या (लैंड लाइन/फैक्स)	कार्यालय प्रमुख का नाम एवं पदनाम	हिन्दी अधिकारी/प्रतिनिधि का नाम	ई-मेल का पता
11	यूनाइटेड इन्डियरेस कम्पनी लि. सिविल लाइन्स, अयोध्या (उ.प्र.) 224001	05278-221196	श्री आशीष त्रिपाठी (वरि. शाखा प्रबन्धक) 9450601659	श्रीमती अनिता सिंह (राजभाषा प्रभारी) 9580850046	ashishtripathi@uiic.co.in anitsingh@uiic.co.in
12	इंडियन ओवरसीज बैंक, (मुख्य शाखा) अल्का टावर, रिकाबांग, नियावां रोड, अयोध्या (उ.प्र.) 224001	05278-225478	श्री प्रियंक सिंह (शाखा प्रबन्धक) 889676444		iob.1429@iob.in
13	पंजाब एंड सिन्ध बैंक 5/2/74, साहबांग, निकट पुलिस चौकी अयोध्या फैजाबाद रोड (उ.प्र.) 224001	05278-240042	श्री सुनील कुमार पांडे (शाखा प्रबन्धक) 8127526708	-	f1357@psb.co.in
14	आई टी आई बैंक पुष्पराज, 1/13/330 सिविल लाइन्स, अयोध्या (उ.प्र.) 224001	05278-223057	श्री हितेश कुमार जैन (शाखा प्रबन्धक) 76019071222	सुश्री गरिमा श्रीवास्तव (संपर्क अधिकारी) 7007592627	ibkl0000398@idbi.co.in
15	इंडियन बैंक (मुख्य शाखा) अल्का टावर, रिकाबांग, नियावां रोड, अयोध्या (उ.प्र.) 224001	05278-220076	श्री आशीष श्रीवास्तव (शाखा प्रबन्धक) 7233002140	-	faizabad@indianbank.co.in
16	बैंक ऑफ महाराष्ट्र आदर्श भवन, बाबू बाजार अयोध्या (उ.प्र.) 224123	05278-232133	श्री शैलेश कुमार (शाखा प्रबन्धक) 8574234123	श्रीमती शानो देवी (राजभाषा प्रभारी) 7706832238	bom1704@mahabank.co.in
17	यूनियन बैंक ऑफ इंडिया क्षेत्रीय कार्यालय, 436, अस्तरदीप कॉम्प्लेक्स, देवकाली बाईपास, अयोध्या (उ.प्र.) 224001		श्री मुकुल श्रीवास्तव (क्षेत्र प्रमुख) 9987008677	श्री रतन कुमार सिंह (वरिष्ठ प्रबन्धक (राजभाषा)) 7008407571	rhayodhya@unionbank ofindia.com rajbhasha.roayodhya@ unionbankofindia.com
18	आकाशवाणी बेगमगंज, गढ़वा धारा मार्ग, अयोध्या 224001	05278-260188	श्री आर. एम. मिश्रा निदेशक एवं केन्द्रीयक्ष	श्री योगेन्द्र प्रसाद (कार्यक्रम अधिकारी एवं प्रभारी राजभाषा) 9431399598	faizabad@air.org.in airfzd@rediffmail.com
19	नेशनल इंस्योरेस कम्पनी लि. 4101, वी. स्वचाल, सिविल लाइन्स, अयोध्या(उ.प्र.) 224001	05278-222549	श्री राम राज (मुख्य प्रबन्धक) 9451904441 7704900278	श्री विलीप कुमार (वरिष्ठ सहायक) 9453063027	tej.narain@nic.co.in 450305@nic.co.in
20	केन्द्रीय विद्यालय कैण्ट, अयोध्या (उ.प्र.) 224001	05278-222591 05278-228462	श्री अमित श्रीवास्तव (प्राचार्य) 9473898869	श्री रजत कुमार (पी.जी.टी., हिन्दी) 9889730152	kafaizabad@yahoo.co.in

क्रमसं.

अगस्त, 2021

नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, फैजाबाद : सदस्यों की सूची

क्रम सं.	कार्यालय का नाम एवं पता	दूरभाष संख्या (लैंड लाइन/फैक्स)	कार्यालय प्रमुख का नाम एवं पदनाम	हिन्दी अधिकारी/प्रतिनिधि का नाम	ई-मेल का पता
21	जवाहर नवोदय विद्यालय झामसेमर, अयोध्या (उ.प्र.) 224001	05278-245656	श्री कृष्ण कुमार मिश्रा (प्राचार्य) 9532884651	श्री मयंक तिवारी (पी.जी.टी., हिन्दी) 9532884651	jnvfaizabad@gmail.com
22	भारतीय खाद्य निगम (जिला कार्यालय) 3/19/141-ए बी.नियाबां, अयोध्या (उ.प्र.) 224001	9839091677	श्री रजनीश कुमार (मंडल प्रबन्धक) 9076500141	श्री रवीन्द्र कुमार प्रबंधक(हिन्दी) 9450767335	faizaup.fci@nic.in
23	प्रधान डाकघर फैजाबाद मण्डल, अयोध्या 224001	05278-222315	श्री रनवीर सिंह तोमर (प्रवर डाकघर अधीक्षक)	—	dofaizabad.up@india post.gov.in
24	कार्यालय कमांडेन्ट,-63, बटालियन केरि.पु.ब., अयोध्या 224001	—	श्री छोटे लाल (कमांडिंग ऑफीसर) 63, बटालियन 9450916404	श्री बर्मन हेड कांस्टेबल (राजभाषा प्रभारी) 9475247187	co63bn@crpf.gov.in
25	नैशनल सैंपल सर्वे कार्यालय (क्षेत्र निकाय विभाग) उप क्षेत्रीय कार्यालय 5/11/143 मुख्यमंत्री निवास, शेडगंज, अयोध्या, उ.प्र.-224001	05278-241953	श्री पवन कुमार गुप्ता (वरिष्ठ सौर्ख्यकर्ता अधिकारी) 6388149407	श्री पवन कुमार कनिष्ठ सौर्ख्यकर्ता अधिकारी 9670700799	foodsrofzd@gmail.com sharmapawan181@gmail.com
26	कार्यालय छावनी परिषद, अयोध्या, छावनी -224001	05278-224325	श्री महेश बहूड़े आई.डी.ई.एस. मुख्य अधिकारी अधिकारी 9839044960	—	ceofaiz-stats@nic.in

नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, फैजाबाद

ਅਗਸਤ, 2021

ਕਲਮ, ਆਜ ਉਨਕੀ ਜਧ ਬੋਲ

ਜੋ ਅਗਣਿਤ ਲਘੂ ਦੀਪ ਹਮਾਰੇ
ਟ੍ਰਫਾਨੋਂ ਮੌਂ ਏਧ ਕਿਨਾਰੁਂ
ਜਲ-ਜਲਾਕਰ ਬੁੜਾ ਗਏ ਕਿਸੀ ਦਿਨ
ਕਲਮ, ਆਜ ਉਨਕੀ ਜਧ ਬੋਲ

ਪੀਕਰ ਜਿਨਕੀ ਲਾਲ ਸ਼ਿੱਖਾਏਂ
ਉਗਲ ਰਹੀਂ ਲਪਟ ਦਿਸ਼ਾਏਂ
ਜਿਨਕੇ ਸਿਹਨਾਦ ਸੇ ਸ਼ਹਮੀ
ਧਰਤੀ ਰਹੀ ਅਭੀ ਤਕ ਢੋਲ
ਕਲਮ, ਆਜ ਉਨਕੀ ਜਧ ਬੋਲ

“ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਹ ਦਿਨਕਰ”

ਅਰਦਾ ਮਾਰਿਸਾ

संयोजक : बैंक ऑफ बड़ोदा
Bank of Baroda

BOB भारतीय बैंक

STATE BANK OF INDIA

SBI भारतीय स्टेट बैंक
STATE BANK OF INDIA

सेंट्रल बैंक ऑफ इंडिया

BOI बैंक ऑफ इंडिया
Bank of India

इंडियन बैंक
Indian Bank

बैंक ऑफ महाराष्ट्र पंजाब एण्ड सिंध बैंक यूको बैंक

IDBI BANK

LIC
LIFE INSURANCE CORPORATION OF INDIA

नगर राजभाषा कार्यान्वयन समिति, फैजाबाद

Designed & Printed By
UNIVERSAL SOLUTIONS
HAZRATGANJ, LKO. 9935542417